

تحلیل کیفیت فضای مابین مسجد و شهر مطالعه مقایسه‌ای ورودی مساجد منطقه‌ای «سنتی و مدرن» معاصر تهران*

الهام نوری

کارشناس ارشد معماری، دانشگاه تهران

نویسنده‌ی مسئول: nouri.arch.iu90@gmail.com

علیرضا عینی‌فر

استاد دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۱/۱۲ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۰/۰۴/۱۵

چکیده

مسجد به مثابه کانونی عبادی-اجتماعی برای ادامه حیات پویا نیازمند ارتباطی قوی با حوزه کارکردی خود است. این ارتباط با زمینه از طریق پیوندی انسانی، کالبدی و طبیعی با محیط بیرونی محقق می‌شود. در این پژوهش، تحلیل این پیوند به فضای ورودی مسجد، از محیط بیرون تا ورودی شبستان محدود شده است. فرض بر این است که مسیر بیرون به درون در آماده‌سازی نمازگزاران برای دریافت حس معنوی تقرب به شبستان مسجد، نقش مهمی دارد. بسته به نوع طراحی، گاه این مسیر در فضای بسته و گاه در فضای باز و نیمه باز شکل می‌گیرد. هدف پژوهش تبیین کیفیت فضای مابین در پیوند بیرون و درون مسجد برای اصلاح وضعیت مساجد موجود و بهبود طراحی مساجد بعدی است. پرسش اصلی این است که ویژگی‌های عملکردی و معنایی معرف این مسیر در ساختارهای سنتی و مدرن چگونه است؟ این ارتباط از جهت ساختاری-عملکردی و تأثیر آن بر دریافت معانی ضمنی چگونه قابل تبیین است؟ روش پژوهش استدلال منطقی است و در آن ویژگی‌های فضای مابین در گذر از بیرون به درون مسجد در سه بعد ساختار، عملکرد و معنا در دوازده نمونه منتخب از مساجد معاصر منطقه‌ای تهران، در طیفی از سنتی تا مدرن، تحلیل شده است. پس از بررسی ویژگی‌های ساختاری و عملکردی پیوند بیرون و درون مسجد، معانی ضمنی آن با استفاده از فن تمایز معنایی، در دو گروه متمایل به سنتی و متمایل به مدرن، تحلیل شده است. مدل تدوین شده، با معرفی عناصر کلیدی، بر توجه به ایجاد تعادل میان ابعاد ساختاری، عملکردی و معنایی در شکل‌گیری فضای مابین بیرون و درون مسجد تأکید می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که در طراحی اکثر مساجد معاصر به جای به روز شدن مبانی معنوی نهفته در الگوهای سنتی، کارایی عبادی و اجتماعی مسجد بیشتر به کارکردهای روزمره تقلیل یافته است. این نتایج در نظم و سلسله‌مراتب لایه‌های فضایی پیوند بیرون و درون مسجد، الگوهای سنتی را نسبت به الگوهای مدرن در بیشتر عوامل تأثیرگذار، موفق‌تر نشان می‌دهد. به عبارت دیگر، در بسترهای کالبدی-اجتماعی مختلف، نوآوری‌های طراحی نباید موجب تضعیف اصول ساختاری-عملکردی و معانی ضمنی ورود به فضای عبادی مسجد شوند. بنابراین، معانی و مفاهیم و عملکردهای متناسب با نیازهای روز باید با درک عمیق از محتوای شکل‌گرفته در طول زمان، در ساختارهای نو، در سلسله‌مراتبی منطقی جانمایی شوند؛ تا مسیر تعالی و تکامل معانی نهفته در معماری غنی مساجد ایرانی استمرار یابد.

واژه‌های کلیدی: مسجد، پیوند بیرون و درون، فضای مابین، سلسله‌مراتب.

* مقاله‌ی حاضر برگرفته از بخشی از پایان‌نامه‌ی کارشناسی‌ارشد الهام نوری در سال ۱۳۹۳ با عنوان «طرح توسعه‌ی امام‌زاده اسماعیل روستای باراجین (در قزوین) با رویکرد طراحی فضاهای مفصلی» دانشگاه تهران، استاد راهنما: دکتر علیرضا عینی‌فر، استاد مشاور: دکتر آزاده آقاطیفی، می‌باشد.

مقدمه

هنر و معماری اسلامی از یک سو ماهیت دنیای اسلام را به تصویر می‌کشد؛ و از سویی دیگر فرهنگ سنتی سرزمین‌های مسلمان را نشان می‌دهد. از این رو ساختمان‌های اسلامی، باورهای مذهبی، اجتماعی و جریان‌های سیاسی حاکم را در غالب فضاهای سنتی بیان می‌کنند (کاظمی ۱۳۹۷، ۱۲۰). در واقع علاوه بر عملکرد اصلی مساجد که نماز است؛ همیشه در زمینه‌های مختلفی همچون تقویت انسجام اجتماعی، ارتقای مشارکت عمومی، افزایش امنیت اجتماعی، ایجاد تنوع عملکردی و افزایش حس تعلق به مکان، نقش اساسی داشته‌اند (قوچانی^۱، ۲۰۱۹، ۳۹۷). برقراری ارتباط مناسب میان بنا و زمینه شکل‌گیری آن از مهم‌ترین نکات معماری است. نقش فضاهای مابین در ایجاد اتصال و انفصال، از نظر ذهنی و عینی در تعیین کیفیت این ارتباط قابل توجه است. بسته به مقیاس عناصر، کیفیت فضای مابین و ماهیت آن نیز در شرایط مختلف، تغییر می‌کند. موضوع این پژوهش بررسی کیفیت فضای مابین در پیوند بیرون و درون مسجد است. فضای ورودی به‌عنوان فضایی که عابر پیاده قبل از ورود به مسجد با آن مواجه می‌شود؛ از اهمیت بسیاری برخوردار است. در ساخت مساجد جدید، گاه بدون توجه کافی به سلسله‌مراتب، فضای ورودی به عنصری در ترکیب نما یا یک سردر ورودی ساده تبدیل می‌شود. البته این سلسله‌مراتب ممکن است به دلایل اقلیمی یا فضایی باشد که می‌تواند از طریق قرارگیری درست بنای مسجد در بافت شهری و به کمک عناصر مکمل دیگر تامین شود. اگرچه که توسعه‌ی معماری مساجد تحت تأثیر محیط، تاریخ و فرهنگ محلی موجود چندین گونه‌ی مسجد را با عناصر معماری متنوع به وجود آورده است (سوتارجو^۲، ۲۰۱۸، ۹). با این وجود صورت متداول‌تر در طرح مساجد جدید، استقلال کاربری مسجد و در نتیجه پویایی و کارایی ناکافی این ارتباط است. در پژوهش حاضر ویژگی فضاهای مابین به‌منزله ابزاری کارآمد برای ایجاد پیوند مطلوب میان مسجد و محیط شهری بیرونی در نظر گرفته شده است. به این ترتیب هدف پژوهش تبیین این رابطه برای اصلاح وضعیت مساجد موجود و بهبود طراحی برای مساجد بعدی است. پرسش اصلی این است که ویژگی‌های عملکردی و معنایی معرف فضای وصل بیرون و درون مسجد، در ساختارهای مدرن یا سنتی چگونه است؟ این ارتباط از جهت ساختاری-عملکردی و تأثیر آن بر دریافت معانی ضمنی چگونه قابل تبیین است؟

تعریف فضای مابین

فضای مابین به‌دلیل سابقه طرح در مباحث نظری معماری با دیدگاه‌های متفاوت و متنوعی تعریف، دسته‌بندی و تحلیل شده است. به طور کلی می‌توان گفت مفصل به عنوان فضای مابین هم یک مفهوم ضمنی و هم یک مفهوم مستقل می‌باشد؛ که می‌تواند روی محیط اطرافش تأثیر بگذارد و یا تحت تأثیر آن قرار بگیرد (ام. اچ. الموکرم^۳، ۲۰۱۴، ۱۹). در نمونه‌ای با بررسی «سخت‌فضا و نرم‌فضا» در شماری از بناهای با کاربری متنوع به دسته‌بندی ماهیت فضاها پرداخته شده است. مفصل‌ها با تغییر در ماهیت عناصر تشکیل‌دهنده خود به تنوع بسیاری در سلسله‌مراتب فضاها منجر می‌شوند و با ترکیب عناصر طبیعی و مصنوع ارتباط بنا با طبیعت را انتظام می‌بخشند (کرامتی ۱۳۸۷). در مثالی دیگر، با نگاهی زیباشناختی از فضاهای مفصلی با عنوان «فضای مرزی-پیوندی» یاد شده است. در واقع شکل‌گیری فضای مرزی-پیوندی در معماری حاصل نگرش زیبایی‌شناختی به فضا و وجود آن نشانی از حضور کانون زیبایی در فضا است (میرشاهزاده ۱۳۹۰، ۱۵). در نمونه‌ای دیگر با به کارگیری اصطلاح «حریم وصل» بیشتر به مفهوم اتصال-انفصال پرداخته شده و از این طریق کیفیت جداره‌ها، با ذکر تعبیرهای مختلف از جداره، بررسی و سعی در تدقیق مفهوم آن شده است (بدیعی ۱۳۸۱). در نمونه دیگری دو فضایی که توسط مفصل به هم مرتبط می‌شوند؛ دو فضای «متقابل» نامیده شده و برای تبدیل مطلوب اتصال دو فضا به مفصل، ۱۷ اصل استخراج شده است (رضاخوانی ۱۳۹۲). همانطور که گفته شد؛ گاه فضای مابین مفصل نامیده شده و دو مفهوم اتصال و انفصال در آن جمع شده‌اند. دو چیزی که در مفصل به هم می‌رسند؛ در واقع در تقابل با هم هستند؛ نه در تضاد. کیفیت وصل تقابل‌ها در محل مفصل، در گرو یافتن مقیاس متناسب با یکدیگر است. بدین معنا، نه تنها اجزا بلکه تقابل‌ها در محل ملاقات، که همان محل مفصل است؛ هم مقیاس می‌شوند و به تعادل می‌رسند (رضاخوانی ۱۳۹۲، ۱۴۷). گاه از مفصل، به‌عنوان یکی از انواع فضاهای حد واسط و از جنس فضای ارتباطی یاد شده که معمولاً از تقاطع محورها ایجاد می‌شود. این فضا را می‌توان در ابعاد گسترده شهری با عناوینی چون میدان، میدانچه، حسینیه، تکیه و چهارسوق (در بازارها) جست‌وجو کرد؛ مانند فضای باز حسینیه‌ها یا میدانی که نقش نوعی مفصل شهری را ایفا می‌کنند. چهارسوق بازارها هم مفصل‌هایی هستند که در آنها تقسیم، مکت و تغییر کاربری در راسته‌ها اتفاق می‌افتد (نوروزی ۱۳۹۱، ۲۷). گاهی هم به شکل‌گیری فضای مابین نگاهی متافیزیکی شده و آن را

شوند که فضاهای شهری را به ساختمان‌ها وصل می‌کنند (لی ۲۰۱۳، ۲۲). پیوند مسجد با لایه‌های زندگی اجتماعی مردم سبب افزایش کیفیت فضای مسجد می‌شود (سجادزاده ۱۳۹۵، ۲۹). فضای مابین که ارتباط مسجد را با محیط بیرونی برقرار می‌سازد؛ از ابعاد مختلف عملکردی، ساختاری، معنایی، از نظر تحولات تاریخی، با توجه به مکان‌یابی و ارتباطات شهری و از نظر حکمت اسلامی قابل بررسی است. در این بررسی‌ها مقیاس هم نقش مهمی دارد که می‌تواند از مقیاس کلان (ارتباط مسجد با شهر)، مقیاس میانی (ارتباط عناصر و میان فضاها) و مقیاس خرد (عناصر مسجد) متغیر باشد. در این پژوهش به بررسی کیفیت فضای مابین مسجد و محیط بیرونی در مقیاس میانی و فضایی که مراجعین به مسجد هنگام عبور از خیابان و ورود به درون مسجد تجربه می‌کنند؛ پرداخته شده است. در جدول شماره ۱، دیدگاه‌های مختلف در رابطه با این موضوع خلاصه شده است.

سایه‌های متفاوتی از رنگ خاکستری در نظر می‌گیرند که می‌توانند فضای بین دو رنگ سفید و سیاه را که نمادی از درون و بیرون هستند؛ غنا بخشند این موضوع به رویکرد ویژه‌ای در طراحی معماری با اصطلاح «جعبه در جعبه» مربوط می‌شوند (کرستیک^۴ ۲۰۱۶، ۸۵). وجود بررسی فضای مابین از ابعاد مختلف توسط پژوهشگران بیانگر ماهیت چندگانه و قابلیت‌های متنوع و بالقوه این فضا می‌باشد که شناخت آنها به عنوان ابزاری مفید برای برقراری ارتباط مطلوب میان فضاهای مختلف می‌تواند برای طراحان، مفید باشد.

فضای مابین مسجد و محیط بیرونی

مساجد نشانه‌های شهری هستند که به‌عنوان مفصل، نقش اساسی در ارتباطات میان عناصر شهری بازی می‌کنند (ذهبی ۱۳۹۷، ۱). از طرفی فضاهای مفصلی باید به عنوان فضاهای ارتباطی‌ای در نظر گرفته

جدول ۱. نوع نگرش پژوهشگران مختلف به فضای مابین بیرون و درون مسجد (مأخذ: نگارندگان)

با بررسی مساجد تاریخی و صاحب ارزش، مواردی از جمله در دسترس بودن، خوانایی، سازگاری کاربری‌های همجوار، ورودی تعریف شده به کمک پیشخوان یا جلوخان، و رعایت راستای قبله را مطرح کرده است (زرگر ۱۳۸۶، ۸۲-۸۴).	اکبر حاج ابراهیم زرگر
با نگاهی معنایی به موضوع و یا ذکر مفهوم خلأ و اهمیت معنایی آن در معماری قدسی اسلام، به ضرورت حضور فضای خالی در حجم و تزئینات اشاره می‌کند. وی معماری فضایی اسلامی را با معماری حجمی کلاسیک و قرون وسطی در غرب مقایسه می‌کند. بدین ترتیب، وجود صحن را برای القای حس شادی و انبساط قبل از ورود به شبستان مسجد دارای اهمیت می‌داند (نصر ۱۳۸۹، ۱۹۸-۲۰۱).	سید حسین نصر
با نگاهی کاربردی به ذکر لزوم مقدمه‌ای برای ورود و فضای انتظار مناسب برای جداسازی فضاها، قرارگیری فضاهای چندمنظوره، مناسب برای نمایشگاه‌ها و تبلیغات و انتخابات، در کنار فضای ورودی یا فضای انتظار و وجود فضاهای باز و پردرخت برای نمایش‌های مذهبی پرداخته است (نقره‌کار ۱۳۸۹، ۳۸۹).	عبدالحمید نقره‌کار
اصول معماری مسجد از دیدگاه حکمت اسلامی را در دو دسته اصول معنایی و کالبدی مشخص، تقسیم کرده است. در اصول معنایی به مواردی از جمله ایجاد حریم بین درون و بیرون، دعوت‌کنندگی، سیر از ظاهر به باطن و وحدت، و در اصول کالبدی به مواردی چون جایگاه مسجد در قلب تپنده شهر، شاخص بودن در عین سادگی، نوآوری، خوانایی، عدم استفاده از نشانه‌های فرهنگ بیگانه، عدالت در ارزش‌گذاری فضاها و اهمیت جهت قبله در هندسه فضا، اشاره شده است (حمزه‌نژاد ۱۳۹۳، ۵۲-۵۳).	مهدی حمزه‌نژاد
نگاهی عملکردی به مسجد نشان می‌دهد که رمز پایداری و پایداری معماری ایرانی در پویایی و پویندگی آن است. معماری‌هایی که توان همراهی با زمانه و زمینه‌های اندیشه و باور مردمان را ندارند؛ در روزگار خویش متوقف می‌شوند و به تاریخ می‌پیوندند (حجت ۱۳۹۱، ۱۴). در واقع به ضرورت پیوند عملکردی با زمینه اشاره شده که به ارتباط بیرون و درون مسجد ربط دارد.	عباسی حجت
موضوعات قابل پی‌جویی در متون اصیل اسلامی (قرآن کریم) را در ۸ مورد خلاصه کرده می‌تواند در تدوین مبانی نظری و اصول بی‌زمان و بی‌مکان برای شهرسازی و معماری مطرح باشند. مواردی چون توجه به عناصر شهر و معماری، صفات محیط مصنوع، اصول روابط اجتماعی، طبیعت و عناصر طبیعی (نقی‌زاده ۱۳۹۴، ۵۲) از جمله موارد تأثیرگذار در طراحی فضای مابین مسجد و خیابان هستند.	محمد تقی‌زاده
با دیدگاهی مبتنی بر تحلیل فضا، به ارتباط فضایی مسجد یا عناصر پیرامونی و پیوستگی آن با کلیت شهر و نقش مستقیم آن در تعیین جایگاه فضایی مسجد و ویژگی‌های عملکردی آن اشاره کرده است. این ارتباط به‌واسطه محوطه و فضاهای باز مسجد شکل می‌گیرد. از نظر فضایی، مسجد بخشی از فضای باز شهری است و در ارتباط با آن قرار دارد (سلطانی‌فر ۱۳۹۵، ۱۰۹).	هادی سلطانی‌فر
مؤلفه‌های انتظام‌بخشی عملکردی و ادراکی مسجد را مشخص کرده است که مواردی چون پیوستار فعالیت شهری، رعایت خط آسمان خالص صحن، عدم تشابه به آرایه‌ها و نشانه‌های غیرمسلمین، نظام معرفتی خاطره‌مدار، نظام شناسایی اجتماعی و کانون معنایی شهری (اکبرزاده ۱۳۹۸، ۶۰) را می‌توان از موارد قابل استفاده در طراحی فضای مابین مسجد و خیابان نام برد.	محسن اکبرزاده

را نیز تضمین می‌کند (فلاحی ۱۳۸۳، ۱۱۶). در گذشته مدارس و حوزه‌های علمیه در کنار مساجد و در صحن و حیاط مسجد ساخته می‌شدند. بسیاری از مراکز درمانی و آموزشی با مساجد در کنار مساجد بودند؛ به نحوی که با بررسی گذشته معماری اصیل برگرفته از آموزه‌های دینی، محور بودن معماری مسجد در بستر عملکردهای شهری قابل مشاهده است (شاطریان ۱۳۹۰، ۲۲۷). به طور کلی بناهای پیرامون مسجد به لحاظ کاربری با مسجد سازگار و متجانس بوده‌اند؛ به ویژه کاربری‌هایی که در عرصه و اعیان مسجد قرار می‌گرفتند (زرگر ۱۳۸۶، ۸۲). به نظر می‌رسد در طراحی کالبدی و برنامه‌ریزی عملکردی مساجد همواره توجه خاصی به قابلیت انعطاف‌پذیری و تغییر عملکرد برای فضا در نظر گرفته می‌شده است (صادقی ۱۳۹۷، ۵۰). همچنین فضاهای مفصلی می‌توانند شرایط ایجاد سیستم‌های ایستگاه را فراهم نمایند. عناصر معماری همچون حیاط، به عنوان یک فضای مفصلی، به طور قابل ملاحظه‌ای می‌تواند مانند یک سیستم خنک‌کننده غیرفعال عمل کند (دیزملادو^۷ ۲۰۲۰، ۱)؛ در عین حال نقش ویژه‌ای هم در سلسله‌مراتب حرکتی دارند. فضای وصل بیرون و درون مسجد، که ارتباط‌دهنده این فضا با بافت شهری است؛ می‌بایست به همنشینی مناسب عملکردی عناصر بیرون و درون منجر شود. از این رو توجه به چیدمان عملکردها در اطراف ورودی مسجد و همچنین عملکردهای فضای مابین مسجد و محیط بیرون بسیار حائز اهمیت است.

ویژگی‌های ساختاری

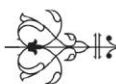
در مورد تناسب عناصر شاخص فضای خارجی، معماران به تناسب فضای باز و بسته، نظم هندسی، ایوان و جایگاه آن در محور شهری، گنبد، مناره و استفاده از توانایی‌های بالقوه موجود در شکل زمین توجه کرده‌اند. برای تحقق هویت و روحانیت در معماری مسجد، ویژگی‌های فضایی تعیین‌کننده شاخص‌های طراحی اهمیت دارد. از جمله این شاخص‌ها حفظ حریم و سلسله‌مراتب فضایی، سادگی، بی‌پیرایگی، تناسب، تقارن، تعادل در قالب هندسه‌ای منظم و در آمیخته با بافت پیرامون است. همچنین می‌توان به بازی نور روی احجام خارجی برای تفکیک فضا، استفاده از نورهای غیرمستقیم طبیعی، ترکیب نور با آب و آیات قرآنی، استفاده از قابلیت‌های ویژه محوطه ساخت، انتخاب

با گسترش اسلام و توسعه شهرهای اسلامی معماری مسجد به تدریج شکل ویژه‌ای به خود گرفت و نقش آن در ساختار فضایی شهر اهمیت یافت. در واقع فضا و فرم شهرهای بزرگ و کوچک سنتی اسلامی به تعبیری در گسترش و امتداد مساجد قرار گرفت (نصر ۱۳۸۹، ۵۱). اگر فضای بیرون مسجد فضای سیر در آفاق است و فضای تحرک، تنوع و تغییر در جهان کثرت، فضای درون؛ باید فضای تأمل و توجه و تذکر و حضور قلب، یعنی خودآگاهی و سیر در انفس باشد. با فرض مردمی بودن، مسجد باید در کانون اجتماع و فضاهای آن توسط معمار در کنار هم و بدون تزاخم طراحی شود. حریم‌ها و مفصل‌های متعدد، می‌توانند در تدابیر مناسب این وصل و فصل تعیین‌کننده باشند. در مساجد سنتی، علاوه بر دیوارهای قطور، در میان ایوان ورودی مسجد، ارتفاع کوتاه و قاب متناسب و قطر کافی درگاه‌های چوبی، حریم داخل را حفاظت می‌کنند. هشتی‌ها و راهروهای متعدد تاریک و نیمه تاریک، با مسیری پر پیچ و خم به سوی صحن، جداسازی کامل فضای بیرون و درون را به عهده دارند (زرگر ۱۳۸۶، ۱۱۲). راهکارهای معماران ایرانی برای پیوند مسجد و محیط بیرونی، با توجه همزمان به ویژگی‌های معنایی، عملکردی و ساختاری مسجد به کارایی مطلوبی می‌رسیدند. شناخت بیشتر از این سه ویژگی به تبیین رابطه بیرون و درون مسجد کمک خواهد کرد.

ویژگی‌های عملکردی

مساجد اصیل گذشته با استقرار در مسیرهای اصلی ارتباطی، فراهم نمودن دسترسی‌های متنوع و تراکم فعالیت‌های پیرامونی از پویایی فضایی لازم در سه زمینه دسترسی، نفوذپذیری و عملکرد، برخوردار بوده‌اند. پویایی فضایی مسجد مرهون جایگزینی آن در سلسله‌مراتبی از فضاهای عمومی و نیمه‌عمومی، ایستا و پویا، فضاهای باز و سرپوشیده، خطی و گردهم‌آورنده با مقیاس‌های مختلف و با عملکردهای متنوع اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است. پیوستگی مساجد اصیل با این فضاها در فرد حس تداوم، تنوع و تحرک فضایی ایجاد می‌کند و پیوند استفاده‌کنندگان با اهداف و نیازهای متفاوت را به همراه دارد و مکمل پویایی فضایی مسجد نیز هست. این گونه سازماندهی فضایی با جلوگیری از سکون فضایی مسجد، پویایی اجتماعی آن

(زرگر ۱۳۸۶، ۱۴۳). فضای باز در مسجد دارای اصالت، اهمیت و اولیت است به نوعی که نشانگر برتری نسبی فضای باز نسبت به فضای بسته در مسجد است (سلمانی ۱۳۹۴، ۳۴). مطالعات نشان می‌دهد مساجد دارای صحن، به دلیل ترکیب مشخص و ساختارهای فضایی خود، قابلیت دسترسی، کارآمدی و انعطاف را در رابطه با عملکردها دارند (مصطفی^۸ ۲۰۱۳، ۴۴۵). نکته قابل توجه وجود فضاهای وصل در موضع پیوند فضاهای اصلی مانند شبستان و حیاط و غیره است. گاه ایوان‌هایی که به شبستان دسترسی دارند همچون فضایی میانی عمل می‌کنند و حیاط نیز با واسطه‌ی هشتی به بیرون راه می‌یابد. همچنین درگاه ورودی اصلی همواره با یک هشتی و فضای واسطه به شبستان فرعی یا به میانسرا راه می‌یابد. به‌ویژه در مساجد پس از دوره صفوی همواره پیش‌در ورودی، فضای درونی را از دید بیرونی محفوظ نگه می‌داشت (زرگر ۱۳۸۶، ۸۴). از دیدگاه فضایی، مسجد بخشی از فضای باز شهری است و در ارتباط متقابل با آن قرار دارد. مسجد به واسطه داشتن فضاهای باز و ارتباط آن با فضاهای پیرامونی شهر در نظامی پیچیده شکل گرفته و تکامل یافته است. این ویژگی‌ها، مسجد را از عنصری کالبدی، به عنصری با ماهیت فضایی-مکانی تبدیل کرده است (سلطانی فر ۱۳۹۵، ۱۰۹). در بررسی بافت قدیم اکثر شهرهای ایران، جهت جغرافیایی تمام ساختمان‌ها به‌ویژه بناهای مسکونی هم‌جهت با مسجد و قبله بوده و برای دسترسی بهتر به محیط اطراف، اغلب مساجد درهایی در جهات مختلف داشتند (شاطریان ۱۳۹۰، ۲۲۶).

زمین در موقعیتی باز و دارای منظر بیرونی مناسب، استفاده از احجام با سطوح منحنی در بیرون و درون و ایجاد کنتراست بین جداره خارجی و بافت با رنگ سفید، می‌توان اشاره کرد (فلاح ۱۳۸۳، ۱۳۵). عناصر معماری ارتباط‌دهنده مسجد و محیط بیرونی، شامل پیشخوان، ایوان ورودی، رواق و صحن بوده است. در گذرگاه عمومی مردم، پیشخوان یا جلوخان مسجد، بخشی از عرصه ورودی بوده است. به بیان دیگر پیشخوان مسجد، ضمن داشتن حریمی مشخص در گذرگاه عمومی، عنصری جدایی‌ناپذیر از ورودی نیز به شمار می‌رفته است (زرگر ۱۳۸۶، ۸۲). یکی از عناصر شاخص معماری ایرانی ایوان است که به اشکال مختلف در بنای مسجد بکار رفته است. شاید دلیل اصلی و اولیه پیدایش ایوان نیاز به فضایی واسطه با فراهم آوردن امکان مکث و توقف در حین گذشت از فضایی باز به فضای بسته و یا برعکس بوده است. البته ایوان به پاره‌ای از عملکردهای جنبی نیز جواب می‌دهد (علی‌نیا ۱۳۹۲، ۱۸). رواق‌ها فضاهای سرپوشیده ستون‌دار اطراف صحن و حیاط مساجد هستند. صحن و رواق (حیاطی محصور که گرداگرد آن راهرویی سرپوشیده قرار گرفته) مکان مهمی در بناهای مذهبی بوده است (شاطریان ۱۳۹۰، ۲۶۱). صحن از مهم‌ترین عناصر ساختاری مسجد است. صحن مسجد فضایی مثبت و زنده در درون مسجد است که به تجمیع عملکردها و عناصر متعدد در کلی واحد کمک می‌کند و با فاصله‌گذاری ضروری بین فضاهای ورودی، وضوخانه و شبستان نقش رابط را میان فضای شهر و شبستان مسجد ایفا می‌کند

جدول ۲. ویژگی‌های «ساختاری، عملکردی و معنایی» فضای مابین در «اتصال و انفصال» مسجد و شهر (مأخذ: نگارندگان)

انفصال	اتصال		
تعیین حدود رفتاری برای دو فضای همجوار با قرارگیری در فضای بینابین	ایجاد انسجام رفتاری با قرارگیری کاربری‌های سازگار در مجاورت با یکدیگر	عملکرد	
تعیین حد و مرزهای مشخص برای تعریف و درک فضاها	ایجاد کلی منسجم با کم کردن تقابل‌ها و ایجاد تعادل در ارتباط بین فضاها (رضاخوانی ۱۳۹۲، ۱۴۷)	ساختار	ویژگی‌های فضای مابین
امکان درک درست و کامل فضا به کمک مرزهای ذهنی به وجود آمده و تعیین هویتی خاص برای هر فضا	برقراری پیوندهای ذهنی بین مخاطب و بنا به کمک ایجاد حس تعلق به فضا (نعمتی‌مهر ۱۳۸۴، ۱۱)؛ ایجاد این‌همانی فرد با فضا (پاکزاد ۱۳۸۹، ۲۳)؛ و شکلگیری تصویر ذهنی در خاطره افراد (میس ۱۳۸۴، ۱۴۹)	معنا	

چارچوب نظری

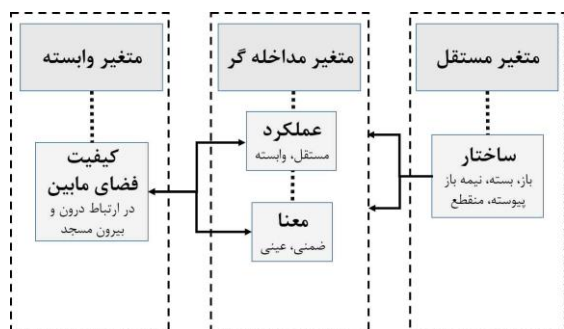
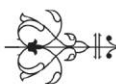
بررسی کیفیت فضای وصل درون و بیرون مسجد با توجه به ابعاد مختلف فضاهای مرتبط با آن و تأثیرگذاری بر مخاطبان و نمازگزاران و نقش ساختار، عملکرد و معنا در تبیین فضای مابین بیرون و درون می‌تواند چارچوب نظری پژوهش را تعیین نماید. مطابق دیاگرام تصاویر ۱ و ۲، ساختار، متغیری مستقل است که بر ابعاد عملکردی و معنایی فضا تأثیر می‌گذارد. از آنجا که در احکام مسجد ساختار ویژه‌ای تجویز نشده و حداقل ضرورت‌های پیش نیاز طراحی و استقرار مسجد در یک مکان، پاکیزگی، غصبی نبودن و رعایت جهت قبله است؛ عملکرد و معنا می‌تواند معرف چگونگی طراحی ساختار مسجد، از جمله مساجد جدید نوگرا یا سنتی باشد. بنابراین، در این پژوهش، تأثیر بعد ساختاری فضای مابین به عنوان متغیر مستقل بر ابعاد معنایی و عملکردی آن، به عنوان متغیری وابسته، ارزیابی شده است.

معماری مساجد در هنر اسلامی، جایگاه ویژه‌ای دارد و نمودی آشکار از هنر در ساحتی متبرک و مقدس است و از دیرباز نیز بستر رویدادهای تاریخی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی بوده که با غفلت طراحان و سازندگان امروزی از پیوند انسان با مقدسات، فرهنگ و سنت به مثابه برجسته‌ترین عناصر هویت بخش مواجه شده است (آزادی ۱۳۹۶، ۱۰۶). دگرگونی ناشی از پیشرفت فناوری در معماری اجتناب‌ناپذیر است؛ ولی تغییرات شکلی نباید موجب تغییر مفاهیم والای انسانی یا مغایر با عمل به احکام نماز و تعالیم اسلامی باشد (حمزه‌نژاد ۱۳۹۳، ۴۷). بررسی نظرات معماران سنت‌گرا و نوآور نشان می‌دهد که هویت و روحانیت، دغدغه اصلی و محوری معماران در طراحی مسجد است؛ به گونه‌ای که آرامش، سادگی، وسعت و رفعت فضاها، روشنایی، نظم هندسی فضا، تفکیک عرصه‌ها با حداقل تراجم و حداکثر توافق، از عناصر عمده ایجاد فضای اصیل و معنوی مسجد در نظر گرفته می‌شود (فلاح ۱۳۸۳، ۱۳۴). در یک برداشت کلی از چگونگی ساخت مساجد معاصر دو نوع دیدگاه را می‌توان یافت: دیدگاه اول، «حفظ الگوهای سنتی عناصر انتزاعی» و دیدگاه دوم، «نوآوری در طرح عناصر انتزاعی» مساجد. اشتراک این دو دیدگاه نگرش انتزاعی به اجزا و عناصر مسجد است (پورجعفر ۱۳۹۰، ۳۳). از سویی می‌توان مؤلفه‌هایی

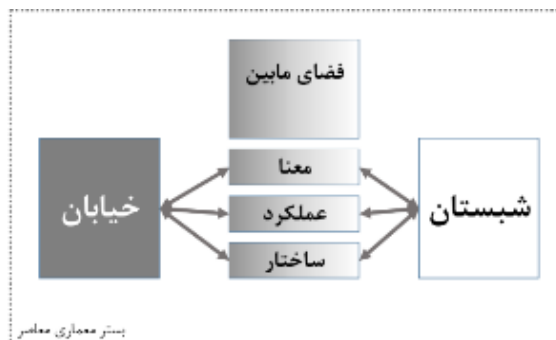
چون فرم، تزئینات و روابط فضایی را از مهم‌ترین مؤلفه‌های کالبدی در حس مکان مسجد و تفاوت میان مساجد معاصر سنتی و نوآورانه دانست (فلاح ۱۳۸۳، ۱۲۳). در پژوهش حاضر با تمرکز بر ارزیابی کیفیت فضای وصل بیرون و درون مسجد، متغیر اصلی ساختار سنتی یا نوآورانه بودن طرح آنها نمی‌باشد؛ بلکه توجه به مبانی این ارتباط از ابعاد معنایی و عملکردی است.

روش و انجام پژوهش

ارزیابی و تحلیل فضای مابین بیرون و درون مسجد با روش کیفی و به کمک ۱۲ نمونه از مساجد معاصر منطقه‌ای و طرح شده شهر تهران، در طیفی از مساجد با طرح نوآورانه تا سنتی، انجام شده است. این طیف به دلیل امکان ایجاد مقایسه و درک بهتر تفاوت طراحی در اثرگذاری بر مخاطب، انتخاب شد. در جدول‌های شماره (۳) و (۴) با ارائه ساختار کلان هر نمونه، سلسله‌مراتب و عملکردها معرفی شده‌اند. جهت شناخت و تحلیل بعد معنایی از روش تمایز معنایی استفاده شده است. هدف این فن تدوین روش ساده مقایسه احساسات یک فرد یا گروه درباره یک مکان یا بیشتر است. فن تمایز معنایی تدوین شیوه برونی‌سازی احساسات را برای دستورالعمل‌ها و تحلیل‌ها میسر می‌کند (لاوسون ۱۳۹۶، ۲۴۳). صفت‌های دوگانه مورد استفاده در این پرسشنامه از پژوهشی با موضوع مرتبط درباره مطالعه مسجد برداشت شده است (رضازاده ۱۳۸۳، ۴۵). در پژوهش مذکور بررسی تداعی معانی از طریق فرم مساجد، مدنظر بوده است. با توجه به تأکید پژوهش مذکور بر دریافت مردم از فرم بیرونی مسجد، و اینکه معانی ضمنی موضوع این مطالعه نیز به صورت غیرمستقیم و از طریق معانی عینی قابل درک از ارتباط بیرونی و درونی ورودی مسجد قابل مطالعه هستند؛ صفات مذکور برای این پژوهش نیز می‌تواند استفاده شود. برای تکمیل پرسشنامه‌ها، از ورودی ۱۲ مسجد منتخب، از دید ناظر فیلم‌هایی تهیه و بین پاسخ‌دهندگان به اشتراک گذاشته شد. برای شبیه‌سازی دقیق فضایی، فیلم‌برداری با حرکت ۳۶۰ درجه دوربین، تمامی زوایای قابل رویت برای مراجعین به مسجد را با کیفیتی که مصالح مصرفی و مقیاس فضا قابل درک باشد؛ بازنمایی می‌کرد.

تصویر ۲. دیاگرام ارتباط متغیرها و تاثیر بر کیفیت فضای مابین (مأخذ: نگارندگان)

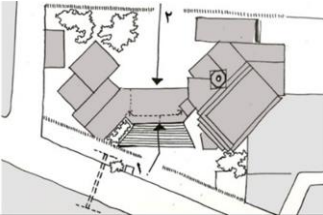
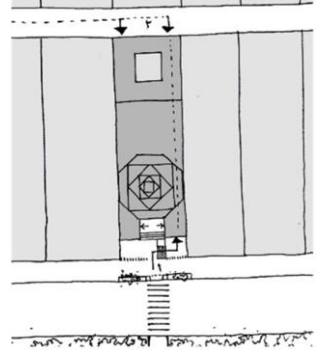
تصویر ۱. دیاگرام چارچوب نظری پژوهش (مأخذ: نگارندگان)

جدول ۴. تحلیل ساختاری و عملکردی مساجد با طراحی متمایل به مدرن (مأخذ: نگارندگان)

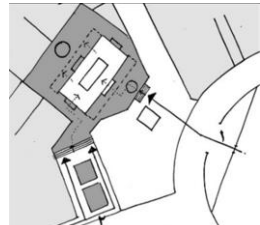
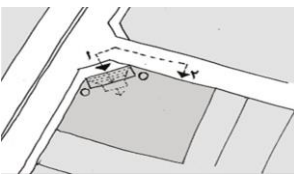
نام مسجد	ساختار	عملکرد	مشاهدات
الجواد		مسیر ۱: پل عابر، پیاده‌رو، صحن، کفش‌کشی، در ورودی شبستان مردانه مسیر ۲: پیاده‌رو، کوچه، در ورودی شبستان زنانه	نصب تابلوی بزرگ در ورودی شماره ۱ برای نامه مسجد به دلیل ناآشنا بودن فرم آن. حیاط بی‌شکل و عدم التقای حس سکون.
شهرک غرب		مسیر ۱: پل عابر، پیاده‌رو، ورودی تالارها مسیر ۲: پیاده‌رو (دیوار منحنی کنار آن)، پلکان، پاگرد بزرگ و مرتفع، ایوان و دو منار، در ورودی شبستان، پیش‌فضای داخلی	نبود پیش‌فضا در ورودی شماره ۱ و استفاده از پیاده‌رو برای قرار دادن تاج گل در مراسم‌ها انزوای حجم و ارتباط حداقلی با بافت اطراف
ترمینال غرب		مسیر ۱: پیاده‌رو، عقب‌نشستگی، پله، ایوان، ورودی شبستان مسیر ۲: پایانه مسافربری، پیاده‌رو، صحن (حوض)، پله، ایوان و دو منار، هشتی نیمه‌باز، در ورودی شبستان‌ها، پیش‌فضای داخلی و آسانسورها	عدم استفاده از ورودی شماره ۱ نبود فضای کافی بین ورودی شماره ۱ و فضای شلوغ خیابان پشت کردن مسجد به خیابان اصلی
امیر		مسیر ۱: پیاده‌رو، پلکان، هشتی نیمه‌باز، صحن، محل نصب کیسه‌های کفش، ورودی شبستان‌ها مسیر ۲: پیاده‌رو، کوچه، هشتی نیمه‌باز، رواق دور حیاط، صحن، محل نصب کیسه‌های کفش، ورودی شبستان‌ها	شکل‌گیری فضایی برای دستفروش‌ها در عقب‌نشستگی ورودی شماره ۱ تبدیل حیاط به فضایی پرازدحام به دلیل مقیاس کوچک آن

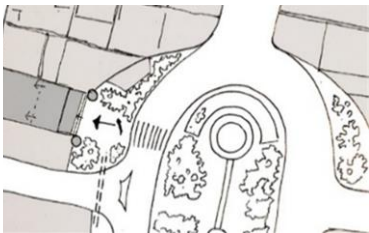
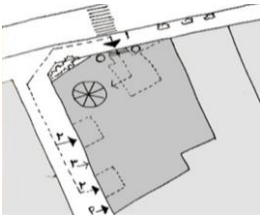
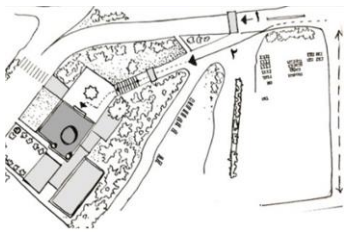
جدول ۴. تحلیل ساختاری و عملکردی مساجد با طراحی متمایل به مدرن (مأخذ: نگارندگان)

نام مسجد	ساختار	عملکرد	مشاهدات
نظام مافی		مسیر ۱: پل عابر، پیاده‌رو، نرده‌های صحن، صحن، پلکان عریض، رواق ستوندار، در ورودی شبستان‌های زنانه و مردانه در طرفین رواق مسیر ۲: پیاده‌رو، نرده‌های صحن، صحن، رواق ستون‌دار، در ورودی شبستان‌های زنانه و مردانه در طرفین رواق	وجود دو صحن بین‌شکل در دو طرف حجم کشیده مسجد در نتیجه عدم القای حس سکون و مرکزیت در آنها وجود پوشش گیاهی به‌عنوان پرکننده گوشه‌های حجم
الغدیر		مسیر ۱: مسیر عابر پیاده، طاق ورودی در کنار پیاده‌رو که با گیاهان رونده پوشیده شده، حیاط کوچک همسطح با خیابان (ورودی تالار طبقه زیرزمین)، پله، پاگرد بزرگ، محل نصب کیسه‌های کفش، در ورودی شبستان مردانه، پیش‌فضای ورودی بسته، مسیر جداشده با پارتیشن برای ورود به شبستان زنانه از کنار شبستان مردانه مسیر ۲: کوچه، حیاط سرپوشیده، پلکان داخلی، شبستان زنانه	وجود سایبان متحرک در پاگرد پلکان ورودی شبستان مردانه (نیاز به فضای نیمه‌باز در ورودی) تبدیل شدن حیاط سرپوشیده به انبار وسایل (صندلی، و...) نبود فضای باز کافی در ورودی شماره ۱ مسجد و اشغال پیاده‌رو برای تأکید بر ورودی

جدول ۵. تحلیل ساختاری و عملکردی مساجد با طراحی متمایل به سنتی (مأخذ: نگارندگان)

نام مسجد	ساختار	عملکرد	مشاهدات
امام حسین (ع)		مسیر ۱: میدان امام حسین (ع)، مسیر سنگفرش، عقب‌نشینی وسیع، حوض کوچک چهارگوش، پلکان، ایوان ورودی، هشتی با سقف گنبدی، وضوخانه نیمه‌باز (برای آقایان)، آب‌سردکن، رواق، صحن، حوض، محل کیسه‌های کفش، ورودی شبستان‌ها مسیر ۲: پیاده‌رو، گذر از کنار سقف سرویس‌های بهداشتی قرار گرفته در تراز پایینی، پله، ایوان، هشتی، رواق، صحن، حوض، رواق، محل کیسه‌های کفش، ورودی شبستان‌ها	وجود مغازه کوچک کفافی در کنار ایوان واقع در مسیر ۱ امکان خواندن نماز در ایوان غربی واقع در اطراف صحن قرارگیری مناسب میدان در ورودی ۱ و قرارگیری نامناسب سرویس در ورودی ۲
امام جعفر صادق (ع)		مسیر ۱: پیاده‌رو، پله، ایوان و دو منار، در ورودی شبستان، پیش‌فضای داخلی شبستان مردانه مسیر ۲: پیاده‌رو، کوچه، در ورودی شبستان زنانه	با وجود سطح کم نما در قسمت رو به خیابان، به دلیل داشتن عناصری چون مناره و ایوان، دعوت‌کنندگی وجود دارد.
الرسول		مسیر ۱: مسیر عابر پیاده، عقب‌نشستگی، پله، ایوان و دو منار، در ورودی شبستان، پیش‌فضای شبستان مردانه مسیر ۲: پیاده‌رو، پلکان، ایوان، در ورودی شبستان، پیش‌فضای شبستان مردانه مسیر ۳: پیاده‌رو، کوچه، در ورودی شبستان زنانه، پیش‌فضا و پلکان ورودی شبستان زنانه	فضای شلوغ و آلوده در ورودی مسجد به دلیل قرارگیری ایستگاه تاکسی و نبود سلسله‌مراتب روشن در ورودی مسجد و تداخل کاربری‌ها

ادامه جدول ۵. تحلیل ساختاری و عملکردی مساجد با طراحی متمایل به سنتی (مأخذ: نگارندگان)

نام مسجد	ساختار	عملکرد	مشاهدات
مسجد النبی		مسیر ۱: میدان هفت حوض، خط عابر پیاده (یا پل عابر پیاده از خیابان مجاور)، عقب‌نشستگی درختکاری شده، پلکان، ایوان و دو منار، در، پیش‌فضای بزرگ ورودی شبستان‌ها مسیر ۲: پیاده‌رو، در ورودی شبستان زنانه، پیش‌فضای بزرگ ورودی شبستان	وجود فضای سبز در کنار ورودی شماره ۱ به‌عنوان یک فضای شهری برای نشستن افراد، وجود فضای برای تعریف بهتر ورودی مسجد
نور		مسیر ۱: مسیر عابر پیاده، پیاده‌رو، پله، ایوان و دو منار، در ورودی، پیش‌فضای ورودی شبستان مردانه مسیر ۲: پیاده‌رو، کوچه، در ورودی، پیش‌فضا و پلکان برای ورود به شبستان زنانه مسیر ۳: ورودی تالارها	وجود فضای سبز حداقلی در ارتفاع ۲ متری از سطح زمین در نمای نبش کوچه
بلال صدوسیما		مسیر ۱: برای ورود کارکنان مسیر ۲: پیاده‌رو، پارکینگ، مسیر فرعی عابر پیاده، سردر ورودی، پلکان طویل، صحن (از سه طرف باز)، پله، ایوان ورودی، در ورودی، پیش‌فضای ورودی شبستان‌ها	قرارگیری صحن در سلسله‌مراتب ورودی‌های شماره ۱ و ۲، فضای جمع‌کننده تمام مراجعین ایجاد لایه‌های فضایی به کمک پارکینگ و فضای سبز بین مسجد و خیابان

موضوع مناسب‌تر تشخیص داده شده است (رضازاده ۱۳۸۳، ۳۸؛ لاوسون ۱۳۹۱). در تحلیل عملکردی مساجد، عملکردهایی بررسی شد که علاوه بر تأمین فعالیت‌های جانبی مسجد، در شکل‌گیری ارتباط بیرون و درون مسجد مؤثر هستند. فعالیت‌های جانبی بیشتر مخاطبانی را همراه می‌سازد که از مراجعه‌کنندگان به مسجد هستند. تأکید این پژوهش بر فعالیت‌هایی است که تمامی عابران را متأثر می‌سازد و با عملکردهای پیونددهنده مسجد و زندگی شهری، مخاطبان را جذب و محیط مسجد را پویاتر می‌کند. با بررسی میزان امتیاز دهی به صفت‌های دوگانه سنتی-مدرن، طیف سنتی تا مدرن برای مساجد منتخب به دست آمد (تصویر شماره ۳). برای خوانایی بهتر نمودارهای تمایز معنایی، طرح ۱۲ مسجد براساس نمودار مذکور به ۶ مسجد متمایل به سنتی (تصویر شماره ۴) و ۶ مسجد متمایل به مدرن (تصویر شماره ۵) تقسیم شدند. به این ترتیب نمودارها و جداول مربوط به نمونه‌ها در دو گروه تدوین شدند.

پاسخ‌دهندگان، که شامل دانشجویان دو سال پایانی مقطع کارشناسی معماری بودند؛ به کمک تماشای فیلم‌های ارسالی از نحوه ورود به مساجد، پرسشنامه‌ها را تکمیل کردند. دلیل انتخاب این قشر برای پاسخ‌دهی به پرسش‌ها آشنا بودن آنها به موضوع طراحی و اصطلاحات به کار برده شده است و به دلیل اینکه در مقطع کارشناسی هستند نسبت به طراحی‌های مدرن و سنتی موضع‌گیری ملایم‌تری دارند. افراد صاحب‌نظر در زمینه طراحی ممکن است با سوگیری جدی‌تری پاسخ دهند. از طرفی در پژوهش نامبرده (رضازاده ۱۳۸۳) که چهار گروه نمازگزار شامل کارگران کارخانه آسان و دانشجویان معماری و شهرسازی به پرسش‌ها پاسخ دادند؛ پاسخ دانشجویان با اعتبار بالاتری تشخیص داده شد. سایر گروه‌ها به دلیل درک ضعیف‌تر از مفاهیم و صفت‌های متقابل بکار برده شده در پرسشنامه تمایزات معنایی، بیشتر پاسخ‌های میانه طیف را انتخاب کردند. در نتیجه روش تمایز معنایی برای گروه‌های تحصیل کرده و تا حدودی آشنا با

درک در سلسله‌مراتب ورودی، مطابق بخش معنایی در تصویر شماره ۶ تحلیل کرد. با توجه به تصویر ۶ و تصاویر ۴ و ۵، در مورد صفاتی که مربوط به پیش‌فضا برای ورودی شبستان در نظر گرفته شده‌اند؛ طرح‌های نوگرا با تفاوت زیادی نسبت به سنتی، عملکرد ضعیف‌تری داشته‌اند. از طرفی صفات مربوط به پیش‌فضا برای ورودی از سمت خیابان هم با درجه انحراف کمتری، این نقطه ضعف را دارند. در مورد فضای ورودی صفت خودنمایی بیشتر در مساجد مدرن دیده شده است؛ در مقابل صفات آشنا و صداقت داشتن در آنها بسیار کم اثر دیده شده است. بر اساس تصویر ۶، در مورد مساجد متمایل به مدرن، بیشتر توجه به فضای ورودی و بعد کالبدی آن بوده و در رابطه با پیش‌فضاها که می‌توانند تکمیل‌کننده‌ی سلسله‌مراتب‌های فضاها را مابین باشند؛ توجه کمتری شده است.

در نهایت می‌توان گفت که فضای ورودی در مساجد مدرن با تقویت صفتهایی چون دل‌بازی، هیجان و خودنمایی، بجای ایجاد ارتباط معنوی و کاربردی میان فضای بیرون و درون مسجد، تظاهر کالبدی قوی‌تری را بازنمایی کرده‌اند.

نتیجه

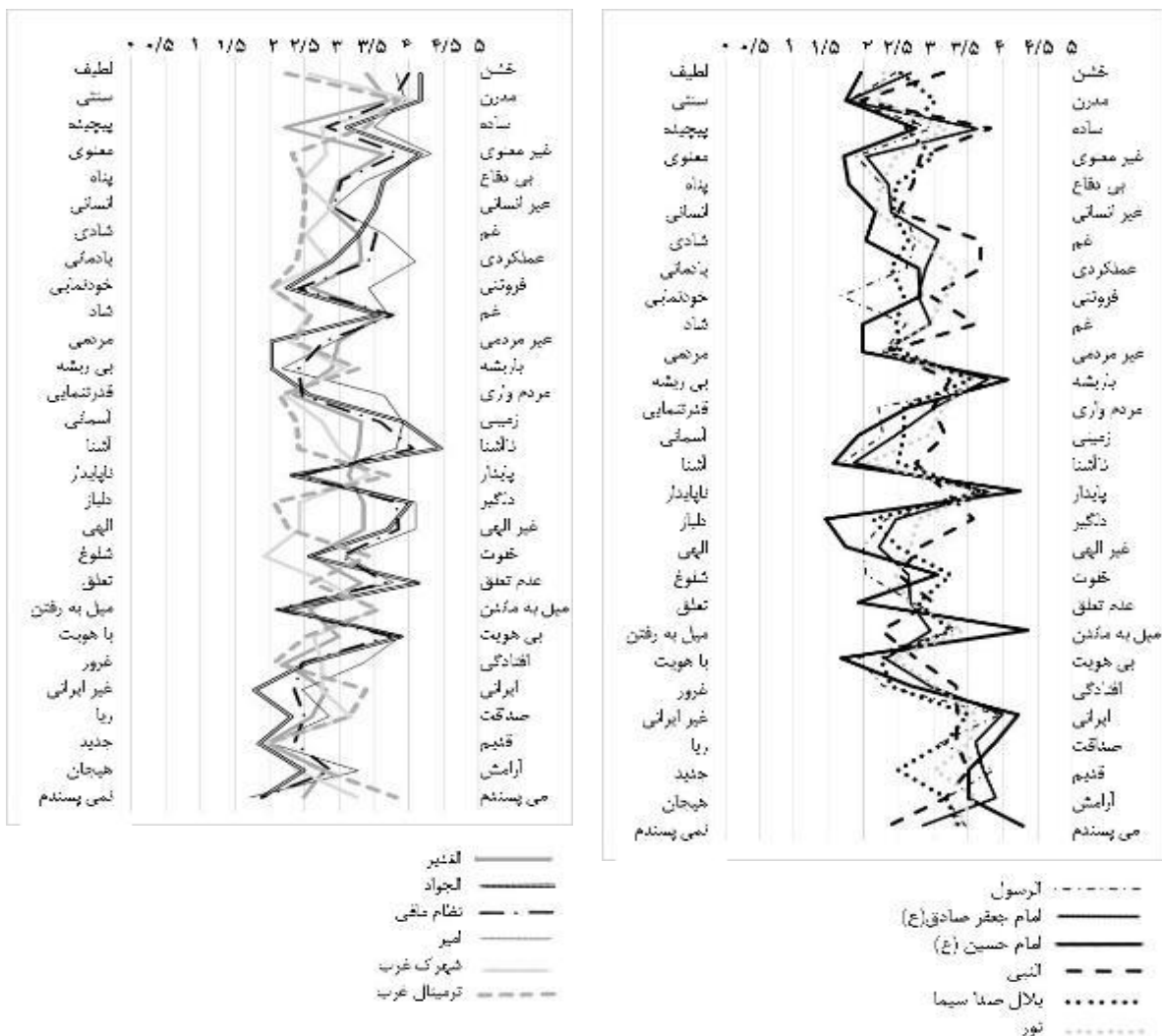
مساجد به دلیل داشتن نقش محوری عبادی-اجتماعی در شهر اسلامی، نیازمند ارتباط مناسب با زمینه و محیط اطراف خود هستند. در این پژوهش فضای مابین مسجد و خیابان به‌منزله یکی از مهم‌ترین فضاها برای برقراری ارتباط میان بیرون و درون مسجد، معرفی شده است. با تحلیل کیفی این فضا در سه بعد معنا، عملکرد و ساختار، در ۱۲ نمونه از مساجد منطقه‌ای و معاصر شهر تهران این نتیجه حاصل شد که در طراحی اکثر مساجد معاصر به جای به‌روز کردن مبانی معنوی نهفته در الگوهای سنتی، کارایی عبادی-اجتماعی به کارکردهای روزمره تقلیل یافته و جایگاه مسجد به عنوان عنصری کاربردی در برقراری ارتباطات انسانی و شکل‌دهی به عملکردهای متنوع، تضعیف شده است. در نتیجه اکثر مساجد معاصر به جای اینکه کانونی برای پاسخ به نیازهای معنوی مردم باشند، بیشتر در خدمت کارکردهای جنبی چون برگزاری مراسم رسمی و مناسبتی هستند. در این خصوص گاه به ورودی تالارهای مجزا برای مراسم، بیش از سلسله‌مراتب ورود و تقرب برای کارکرد معنوی-عبادی مسجد اهمیت داده می‌شود.

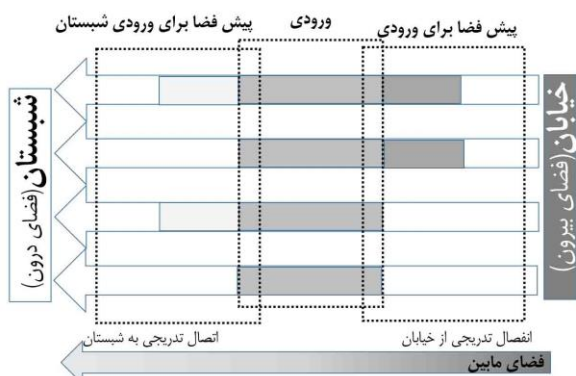
تصویر ۳. نمودار طیف مساجد منتخب براساس صفت دوگانه سنتی-مدرن (مأخذ: نگارندگان)

به طور کلی با بررسی نمودارهای تمایز معنایی در دو گروه، (تصاویر ۴ و ۵)، این نکته مشهود است که در مساجد متمایل به سنتی انسجام در پاسخگویی‌ها بیشتر می‌باشد و دامنه‌ی تغییرات کمتری احساس می‌شود که شاید ناشی از آشنا بودن دانشجویان با ساختار و ویژگی‌های این مساجد باشد؛ زیرا که آنها را ساده‌تر و آشنا‌تر از مساجد متمایل به مدرن تشخیص داده‌اند. بدین ترتیب نظرات در مورد مساجد مدرن بیشتر تابع سلايق شخصی بوده و در نتیجه دامنه تغییرات بیشتری خواهد داشت.

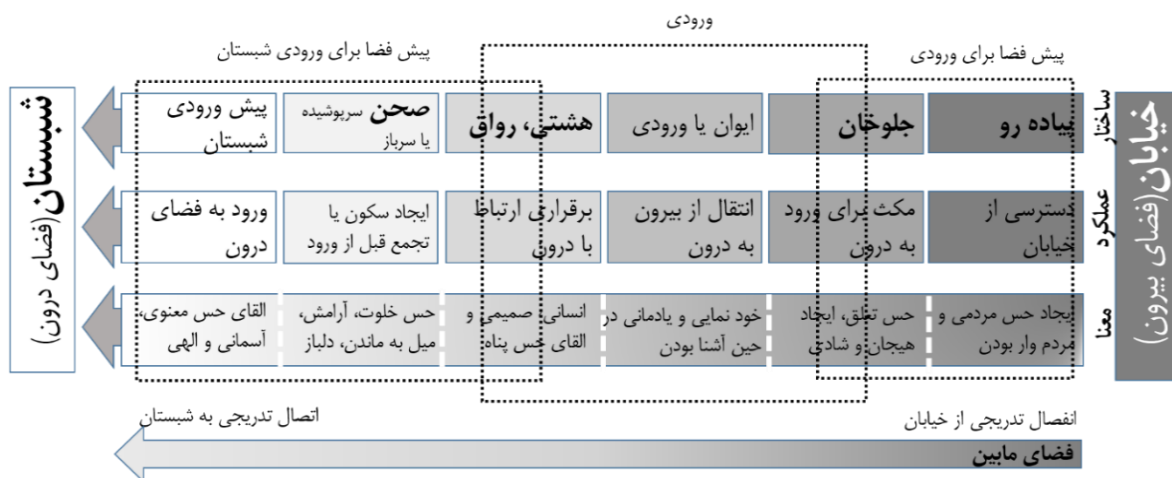
تمامی مساجدی که در گروه متمایل به مدرن هستند؛ توسط پاسخگویان جدید تشخیص داده شده‌اند؛ اما در گروه مساجد متمایل به سنتی دامنه تغییرات در صفت جدید-قدیمی بیشتر و متنوع‌تر است. می‌توان نتیجه گرفت که طراحی‌ها، چه با طرح‌مایه سنتی و چه مدرن، اغلب در راستای به‌روز کردن مساجد هستند؛ اما با توجه به نتایج به دست آمده میزان پذیرش مردم نسبت به مساجد سنتی بیشتر است. دلیل این پذیرش را می‌توان با دسته‌بندی معانی قابل

تصویر ۴. نمودار تمایز معنایی برای ۶ مسجد با طراحی متمایل به سنت (مأخذ: نگارندگان)
 تصویر ۵. نمودار تمایز معنایی برای ۶ مسجد با طراحی متمایل به مدرن (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۶. گسست در سلسله مراتب موجود در فضای مابین شبهستان و خیابان در مساجد متمایل به مدرن در چهار حالت کلی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۷. ویژگی‌های لایه‌های فضایی مابین مسجد و خیابان
(خطچین‌ها نشانگر امکان جابه‌جایی و وجود همپوشانی میان صفات هستند) (مأخذ: نگارندگان)

شکل‌گیری این فضا ضروری می‌باشد. با توجه به این که نتایج این پژوهش، در نظم و سلسله‌مراتب لایه‌های فضایی پیوند بیرون و درون مسجد، الگوهای سنتی را نسبت به الگوهای مدرن، موفق‌تر نشان می‌دهد؛ باید توجه داشت که در بسترهای مکانی مختلف، نوآوری‌های طراحی نباید موجب تضعیف اصول ساختاری-عملکردی، و معانی ضمنی ورود به فضای عبادی مسجد شود. در نتیجه لازمه‌ی موفقیت طرح‌های جدید و نوآورانه، در رابطه با پیوند با زمینه‌ی خود، حفظ اصول معماری و شهرسازی اسلامی در کالبدهای امروزی می‌باشد

پی‌نوشت‌ها

1. Ghouchani
2. Sutarjo
3. M.H.AL.Muqaram
4. Krstic
5. Lee
6. Passive
7. Diz-Mellado
8. Mostafa

مدل تصویر شماره ۷، ویژگی‌های قابل توجه در لایه‌های متعدد فضایی بیرون و درون مسجد را در ابعاد ساختاری، عملکرد و معنایی نشان می‌دهد. با توجه به این مدل، می‌توان شکل‌گیری فضای مابین بیرون و درون مسجد را با تمهیدات طراحی به تعادل رساند. این لایه‌های فضایی، از فضای بیرونی و پیشخوان مسجد آغاز و با عبور از فضای ورودی با عناصر مناسب به لایه ورود به شبستان می‌رسد. بدین ترتیب با رعایت مفاهیم فضایی متناسب با لایه‌های فضایی، امکان تنوع و نوآوری در طراحی نیز وجود دارد. در طراحی فضای ورود به مسجد، باید با بکارگیری فضاهایی کف‌سازی شده و سبز و مجاورت با کاربری‌های همخوان با فضای معنوی مسجد، جلوخوانی مناسب برای مکتب و حرکت در استفاده روزمره و رویدادهای مختلف بوجود آورد. اگرچه در معاصر سازی کارکردهای حاشیه‌ای یا عناصری که با مسجد ترکیب می‌شوند؛ غلبه کارکرد اصلی نباید تحت تاثیر قرار گیرد؛ ولی وجود کارکردهای همخوان، نقش مساجد را به‌عنوان کانون فعالیت‌های اجتماعی-فرهنگی و ارتباطات مردمی تقویت می‌کند. نکته‌ی قابل ارزش در این پژوهش توجه به فضای مابین بیرون و درون مسجد به‌عنوان یک فضای مهم و تأثیرگذار است. طراحی این فضا که محل اتصال مسجد و خیابان است؛ ترکیبی از طراحی شهری و معماری می‌باشد. بدین ترتیب وضع قوانین طراحی شهری برای ایجاد کاربری‌ها و بستر کالبدی و اجتماعی مناسب برای

منابع

۱. آزادی، مصطفی، و ملیحه تقی‌پور. ۱۳۹۶. مقایسه‌ی ساختار فضایی- عملکردی مسجد امام اصفهان و مسجد وکیل شیراز. *پژوهش‌های معماری اسلامی* ۵ (۱۴): ۱۰۵-۱۲۰.
۲. اکبرزاده، محسن، مرضیه پیراوی ونک، و فرهنگ مظفر. ۱۳۹۸. نقد معماری مسجد نصیر الملک شیراز براساس نصوص دینی. *باغ نظر* ۱۶ (۷۸): ۶۸-۵۳.
۳. بدیعی، ناهید. ۱۳۸۱. *جداره‌ها، حریم وصل*. رساله‌ی دکتری معماری. استاد راهنما: دکتر مهدی حجت. تهران: دانشگاه تهران.
۴. پاکزاد، جهان‌شاه. ۱۳۹۰. *مقالاتی در باب معماری و طراحی شهری*. تهران: انتشارات آرمانشهر.
۵. پورجعفر، محمدرضا، آرین امیرخانی، و محمد رضا لیلیان. ۱۳۹۰. *معماری مساجد مدرن و معاصر*. تهران: طحان.
۶. حجت، عیسی، و مهدی ملکی. ۱۳۹۱. همگرایی سه گونه بنیادین هندسی و پیدایش هندسه مسجد ایرانی. *هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی* (۱۷): ۵-۱۶.
۷. حمزه‌نژاد، مهدی، و مانده عربی. ۱۳۹۳. بررسی اصالت اسلامی ایرانی در مساجد نوگرایی معاصر- مطالعه موردی: طرح مسجد چهارراه ولی عصر (عج) تهران. *مطالعات شهر ایرانی اسلامی* (۱۵): ۴۷-۶۱.
۸. ذهبی، نازنین. ۱۳۹۷. سازماندهی انتظام فضایی در معماری مساجد (نمونه‌ی موردی مسجد ساوه). *معماری‌شناسی/نشریه اختصاصی معماری و شهرسازی ایران* (۶): ۱-۱۰.
۹. رضاخوانی، ژیلا. ۱۳۹۲. *مفصل در معماری: نسبت میان اجزای معماری در مفصل*. رساله‌ی دکتری معماری. استاد راهنما: دکتر مهدی حجت. تهران: دانشگاه تهران.
۱۰. رضازاده، راضیه. ۱۳۸۳. بررسی نقش معماری در تداعی معانی و انتقال مفاهیم معماری مسجد: سنتی و نوآورانه. *هنرهای زیبا* (۱۸): ۳۷-۴۸.
۱۱. حاجی‌ابراهیم زرگر، اکبر. ۱۳۸۶. *راهنمای معماری مساجد*. تهران: انتشارات دید.
۱۲. سجاذزاده، حسن، ماندانا یوسفی، و محمد یوسفی. ۱۳۹۵. ارزیابی مؤلفه‌های اجتماع‌پذیری در کیفیت‌بخشی به مساجد محلی ایران (نمونه موردی: مسجد چمن‌چوپانان، مسجد شالبافان و مسجد کولانج شهر همدان). *پژوهش‌های معماری اسلامی* ۴ (۱۰): ۲۹-۴۷.
۱۳. سلطانی‌فر، هادی. ۱۳۹۵. دگرگونی جایگاه مسجد جامع در پیکره بندی فضایی شهر اسلامی- مورد مطالعه: مسجد جامع شهر سبزوار. *پژوهش‌های معماری اسلامی* ۴ (۱۱): ۱۰۷-۱۲۵.
۱۴. سلیمانی، امیر، محمد حسین رحیمی، و مهدی خاکزند. ۱۳۹۴. بررسی اهمیت، اولویت و اصالت فضای باز در مسجد. *پژوهش‌های معماری اسلامی* ۳ (۹): ۳۴-۴۷.
۱۵. شاطریان، رضا. ۱۳۹۰. *تحلیل معماری مساجد ایران*. تهران: نورپردازان.
۱۶. صادقی، علیرضا، مهدی خاکزند، و امید باقرزاده. ۱۳۹۷. بازشناخت مؤلفه‌های مؤثر بر شکل‌گیری مکان در شهر ایرانی اسلامی؛ مورد پژوهی: مسجد نصیرالملک و مسجد جامع عتیق شیراز. *پژوهش‌های معماری اسلامی* ۶ (۲۰): ۴۹-۶۸.
۱۷. صالحی‌نیا، مجید، و فاطمه شاه‌مرادی. ۱۳۹۶. مطالعه روانشناسانه تأثیر معماری مسجد جامع (عتیق) اصفهان بر رفتار استفاده‌کنندگان. *معماری ایران* ۷ (۱۳): ۱۰۷-۱۲۲.
۱۸. فلاحت، محمد صادق. ۱۳۸۳. *نقش طرح کالبدی در حس مکان- مقایسه حس مکان پنج مسجد معاصر با طرح سنتی و نوآورانه در تهران*. رساله دکتری معماری. استاد راهنما: علیرضا عینی‌فر. تهران: دانشگاه تهران.
۱۹. کاظمی، لیلا، شبنم اکبری نامدار، میرسعید موسوی، و حسن ستاری ساربانقلی. ۱۳۹۷. مقایسه تطبیقی هندسه مسجد امام اصفهان و مسجد سلیمانیه استانبول بر اساس مفاهیم کهن‌الگویی. *معماری اقلیم گرم و خشک* ۶ (۸): ۱۱۹-۱۳۸.

۲۰. کرامتی، غزال. ۱۳۸۷. *بازخوانی هم‌نشینی نرم‌فضا و سخت‌فضا در معماری ایرانی*. رساله دکتری معماری. استاد راهنما: دکتر شهیندخت برق جلوه، دکتر سید غلامرضا اسلامی. استاد مشاور: دکتر علیرضا عینی‌فر. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی. واحد علوم و تحقیقات.
۲۱. لاوسون، برایان. ۱۳۹۶. *زبان فضا*. ترجمه‌ی علیرضا عینی‌فر و فؤاد کریمیان. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۲. مایس، پی‌یرفون. ۱۳۸۳. *نگاهی به مبانی: از فرم تا مکان*. ترجمه‌ی سیمون آیوازیان. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۳. میرشاهزاده، شروین، سید غلامرضا اسلامی، و علیرضا عینی‌فر. ۱۳۹۰. نقش فضای مرزی- پیوندی، در فرآیند آفرینش معنا: ارزیابی توان معنا آفرینی فضا به کمک رویکرد نشانه‌شناسی. *هویت شهر* (۹): ۵-۱۶.
۲۴. نصر، حسین. ۱۳۹۴. *هنر و معنویت اسلامی*. ترجمه‌ی رحیم قاسمیان. تهران: مؤسسه انتشارات حکمت.
۲۵. نعمتی‌مهر، مرضیه‌السادات. ۱۳۸۴. اصل کلیت در طراحی شهری. *هنرهای زیبا* (۲۲): ۵-۱۴.
۲۶. نقره‌کار، عبدالحمید. ۱۳۹۸. *مبانی نظری معماری*. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
۲۷. نقی‌زاده، محمد. ۱۳۹۴. *آموزه‌های قرآنی و شهر آرمانی اسلام*. پژوهش‌های معماری اسلامی ۳ (۸): ۴۶-۶۷.
۲۸. نکویی، نسیم‌السادات، کورش مؤمنی، و کورش عطاریان. ۱۳۹۷. بررسی حس تعلق به مکان در بناهای مذهبی- تاریخی در راستای افزایش تعامل ساکنین محله با بنا (نمونه موردی: مسجد جامع اصفهان). *معماری و شهرسازی ایران* ۹ (۱۶): ۸۵-۱۰۰.
۲۹. نوروزی، رضا. ۱۳۹۱. بررسی مفهومی مفصل در سازمان کالبدی معماری. *شهر و معماری بومی* (۳): ۱۹-۳۳.

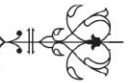
References

1. Akbarzade, Mohsen, Marziye Piravi Vanak, and Farhang Mozafar. 2019. Criticism of the Architecture of the Nasir al-Molk Mosque in Shiraz based on Religious Scriptor. *Bagh-e-Nazar* 16(78): 53-68.
2. Azadi, Mostafa, and Malihe Taghipur. 2016. Comparison of Spatial-Functional Structure of Imam Mosque of Isfahan and Vakil Mosque of Shiraz. *Researches in Islamic Architecture* 5(14): 105-120.
3. Badieli, Nahid. 2002. *Crust, Connection Privacy*. Thesis of Master in Architecture. Under Supervision of Dr. Mehdi Hojjat. Tehran: University of Tehran.
4. Diz-Mellado, Eduardo, Carmen Galan-Marin, Carols Rivera-Gomez. 2020. Adaptive Comfort Criteria in Transitional Spaces. A Proposal for Outdoor Comfort. *Proceeding of Multidisciplinary Digital Publishing Institute* 38(1): 13.
5. Falahat, Mohammad Sadegh. 2004. The Role of Physical Design in Sense of Place. Comparison of Sense of Place of Five Contemporary Mosques with Traditional and Innovative Design in Tehran. Thesis of Master in Architecture. Under Supervision of Dr. Alireza Eynifar. Tehran: University of Tehran.
6. Ghouchani, Mahya, Mohammad Taji, and Fateme Kordafshar. 2019. The Effect of Qibla Direction on the Hierarchy of Movement in Mosque: A Case Study of Mosque in Yazd, Iran. *Frontiers of Architectural Research* (8): 396-405.
7. Haji Ebrahim Zargar, Akbar. 2007. *Mosque Architecture Guide*. Tehran: Did.
8. Hamze Nezhad, Mahdi, and Maede Arabi. 2014. A Survey of Iranian Islamic Originality in Contemporary Modern Mosques- A Case Study: Design of Valiasr Mosque in Tehran. *Studies on Iranian Islamic City* (15): 48-61.

9. Hojjat, Esa, Mehdi Maleki. 2012. Convergence of the Three Basic Geometric Types and the Geometry of the Iranian Mosque. *Honar-ha-ye-Ziba-Memari-va-Shahrsazi* (17): 5-16.
10. Kazemi, Leyla, Shabnam Akbari Namdar, Mirsaeed Musavi, and Hasan Satari Sarbangoli. 2018. Comparative Comparison of Geometry of Imam Mosque of Isfahan and Soleimani Mosque of Istanbul based on Ancient Conceptual Concepts. *Architectural Journal of Hot and Dry Climate* 6 (8): 119-138.
11. Keramati, Ghazal. 2008. Refreshing Soft Space and Hard Space Companionship in Iranian Architecture. Thesis of Master in Architecture. Under Supervision of Dr Shahindokht Bargh Jelve, Dr Seyed Gholam reza Eslami. Adviser: Dr. Alireza Eynifar. Tehran: University of Tehran.
12. Krstic, Hristina, Annalisa Trentin, Goran Jovanovic. 2016. Interior-Exterior Connection in Architectural Design Based on the Corporation of Spatial in Between Layers. Study of Four Architectural Projects. *SPATIUM* (36): 84-91.
13. Lawson, Brayan. 2017. *Language of Space*. Translated by Alireza Eynifar and Foad Karimiyan. Tehran: University of Tehran.
14. Lee, You-Mi, Suk-Kyung Kim, Ha-Ni Moon. 2013. Intermediary Spaces Linking Urban Space to Building: Function and User Satisfaction in Three Mixed-Use Complexes. *Sustainable Development* 6(9): published by Canadian Center of Science and Education.
15. Mays, Pierphon. 2014. *Take a Look at the Basics: From Form to Place*. Translated by Simun Ayvazian. Tehran: University of Tehran.
16. M.H.Al-Muqaram, Asmaa, Jinan Hassan Al-Anbaki. 2014. In Between Space in Architecture A study in Nature of Active. *Geometry and Technology* 32(2): 19-44.
17. Mirshahzade, Shervin, Seyed Gholamreza Eslami, and Alireza Eynifar. 2011. The Role of Linked Border Space. In *the Process of Creating Meaning: Evaluating the Potential of Spatial Semantics Using the Semiotics Approach*. *Hoviat-i-Shahr* (9): 5-16.
18. Mustafa, Farsi Ali, and Ahmad Sanusi Hassan. 2013. Mosque Layout Design: An Analytical Study of Mosque Layouts in the Early Ottoman Period. *Frontier of Architectural Research* (2): 445-456.
19. Naghizade, Mohammad. 2015. Quranic Teaching and the Ideal City of Islam. *Islamic Architecture Researches* 3(8): 46-67
20. Nasr, Hossein. 2015. *Islamic Art and Spirituality*. Translated by Rahim Ghasemian. Tehran: Hekmat Publishing Institute.
21. Nekuyi, Nasim Sadat, Kurosh Momeni, and Kurosh Atariyan. 2018. Investigating the Sense of Belonging to a Place in Religious-Historical Buildings in order to increase the Interaction of the Residents of the Neighborhood with the Building (Case Study: Isfahan Grand Mosque. *Iranian Journal of Architecture and Urban Planning* 9(16): 85-100.

22. Nemati Mehr, Marziye Sadat. 2005. The Principle of Generality in Urban Design. *Honar-Ha-Ye-Ziba-Memari-Va-Shahrsazi* (22): 5-14.
23. Noghrekar, Abdolhamid. 2019. *Theoretical Foundations of Architecture*. Tehran: Payame Noor University Press.
24. Noruzi, Reza. 2011. A MAFSAL Conceptual Review of the Physical Architecture Organization. *Shar va Memari Boomi* (3): 19-33
25. Pakzad, Jahanshah. 2011. *Articles on Architecture and Urban Design*. Tehran: Armanshahr.
26. Poorjafar, Mohammad Reza, Aryan Amir Khani, and Mohammad Reza Liliyan. 2011. *Modern and Contemporary Mosque Architecture*. Tehran: Tahan.
27. Reza Khani, Zhila, 2013. *MAFSAL in Architecture: Ratio between Architectural Components in the MAFSAL*. Thesis of Master in Architecture. Under Supervision of Dr. Mehdi hojjat. Tehran: University of Tehran.
28. Rezazade, Razie. 2004. Investigating the Role of Architecture in Meaning Associating and Transferring Mosque Architecture Concepts: Traditional and Innovative. *Honar-Ha-Ye-Ziba-Memari-Va-Shahrsazi* (18): 37-48.
29. Sadegi, Alireza, Mehdi Khakzand, and Omid bagherzade. 2018. Recognition of the Components Affecting the Formation of Place in the Islamic Iranian City; Case study: Nasir Al-Molk Mosque and Atiq Grand Mosque of Shiraz. *Researches in Islamic Architecture* 6(20): 49-68.
30. Salehiniya, Majid, and Fateme Shahmoradi. 2017. Psychological Study of the Effect of Architecture of Isfahan Grand Mosque (Atiq) on User Behavior. *Iranian Restoration and Architecture* 7(13): 107-122.
31. Sajadzade, Hassan, Mandana Usefi, and Mohammad Usefi. 2016. Assessing the Components of Socialization in the Quality of Local Mosques in Iran (Case study: Chaman Chupanan Mosque, Shalbafan Mosque and Kolang Mosque in Hamadan). *Researches in Islamic Architecture* 4(10): 29-47.
32. Soleymani, Amir, Mohammad Hoseyn Rahimi, and Mehdi Khakzand. 2015. Investigating the Importance, Priority and Originality of Outdoor Space in the Mosque. *Researches in Islamic Architecture* 3(9): 34-47.
33. Soltanifar, Hadi. 2016. Transforming Position of Jame Masjed in Spatial Configuration of the Islamic City- Case Study: Masjed Jame Sabzevar. *Researches in Islamic Architecture* 4(11): 107-125.
34. Shaterian, Reza. 2011. *Architecture Analysis of Iranian Mosques*. Tehran: Norpadazan.
35. Sutarjo, Budiono, Endang Titi Sunarti Darjosanjoto, Muhammad Faqih. 2018. The Elements of Local and Non-Local Mosque Architecture for Analysis of Mosque Architecture Changes in Indonesia. *The International Journal of Engineering and Science (IJES)* 12(7): 8-16.
36. Zohbi, Nazanin. 2018. Organizing Spatial Discipline in Mosque Architecture (Case Study of Saveh Mosque). *Memari Shenasi/ Iranian Journal of Architecture and Urban Planning* 1(6): 1-10

Analyzing the quality of in-between spaces of mosque and city: comparative study of entrances in regional (traditional and modern) contemporary mosque in Tehran

Elham Nouri

(Corresponding Author)

Email: nouri.arch.iu90@gmail.com

Master of Architecture, University of Tehran

Alireza Einifar

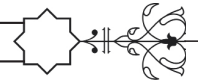
Professor of Architecture, Collage of Fine Arts, University of Tehran

Received: 1399/01/12

Accepted: 1400/04/15

Abstract

The mosque as a socio-religious center for the continuation of a dynamic life needs enrichment in its relationship with the context, which is achieved through humane, physical and natural connection with the external environment. Establishing a proper connection between the building and the background of its formation is one of the most important architectural points. The role of in-between spaces in creating connection and disconnection is mentally and objectively significant in determining the quality of this relationship. Depending on the scale of the elements, the quality of the in-between spaces and its nature also changes in different conditions. In-between spaces which connect the mosque with the external environment can be studied from different functional, structural, semantic aspects and also it can be examined in terms of historical developments, location and urban communication, and Islamic wisdom. In these studies, scale also plays an important role that can vary from macro scale (relationship of mosque with city) to middle scale (relationship of elements and in-between spaces) and micro scale (elements of mosque). In this study, the quality of the space between the mosque and the outside environment in the middle scale and the space that the visitors see when crossing the street and entering the mosque, has been studied. Thus, the in-between space is examined as a space that creates the connection between the mosque and the outside environment. The analysis of this connection is limited to the entrance space of the mosque, from the outside to the entrance of the nave. It is assumed that the outward-inward path plays an important role in preparing the payers to receive a spiritual sense of closeness to the mosque nave. Depending on the type of design, sometimes this path is formed indoors and sometimes outdoors and semi-outdoors. The main question is what are the functional and semantic features of this path in modern or traditional structures? How can this relationship be explained in terms of structure-function and its effect on receiving implicit meanings? the purpose of this study is to explain relationship between the mosque and the external urban environment in order to

improve the status of existing mosques and improve the design of future mosques. The research method is logical reasoning in which the characteristics of the in-between space passing outside and inside the mosque in three aspects of structure, function and meaning in twelve selected samples of contemporary regional mosques of Tehran has been analyzed ranging from traditional to modern. After examining the structural and functional features of the exterior and interior connection of the mosque, the implicit purpose has been analyzed using the technique of semantic differentiation. The semantic differentiation method is used to express people's feelings about space, in which bipolar attributes are used. These attributes are set in relation to the purpose of the research, so those attributes were selected those express implicit meanings in relation to the exterior of mosques until their entrance to the nave. By examining the semantic difference diagrams in the two groups of mosques with a modern and traditional design, it can be said that the entrance space in modern mosques, by reinforcing attributes such as spaciousness, excitement, and pretension, instead of creating a spiritual and functional connection between the outside and inside space of the mosque, represented a stronger physical appearance. In general, the findings show that in the design of most contemporary mosques, instead of updating the spiritual foundations hidden in the traditional patterns, the devotional and social efficiency of the mosque has been reduced to daily functions. These results, in the order and hierarchy of the spatial layers of the mosque interior and exterior connection, show that traditional patterns are more successful than modern patterns in most aspects. Most contemporary mosques, instead of being a focal point for responding to the spiritual needs of the people, are more in the service of ancillary functions such as holding official and occasional ceremonies. In this regard, sometimes the entrance of separate halls for ceremonies is given more importance than the hierarchy of entrance and proximity for the spiritual-praying function of the mosque. The formation of in-between space of the mosque interior and exterior can be balanced with design arrangements. These spatial layers start from the outer space and the counter of the mosque and reach the entrance layer of the nave by passing the entrance space with suitable elements. Thus, by observing appropriate spatial concepts to the spatial layers, there is a possibility of diversity and innovation in design. In designing the entrance space of the mosque, it is necessary to create a suitable front for pausing and moving in daily use and various events by using the floored and green spaces and adjacency to the uses that are in line with the spiritual space of the mosque. Although in the modernization of marginal functions or elements that are combined with the mosque, the dominance of the main function should not be affected, but the existence of consistent functions strengthens the role of mosques as a center of socio-cultural activities and public relations so that the designs made in the path of excellence and evolution of meanings hidden in the rich architecture of Iranian mosques.

Keywords: mosque - external and internal connection- spaces in-between Spaces –hierarchy

